

АБАРОНЧАЯ СІСТЭМА ЛЯХАВІЦКАЙ ФАРТЭЦЫІ

М. Волкаў (ІПНК НАН Беларусі)

Навуковы кіраўнік:

кандыдат гіст. навук, дацэнт В.В. Пуна

Ляхавіцкая бастыённая фартэцыя, вядомая таксама як Ляхавіцкі замак, з'яўляецца выбітным помнікам фартыфікацыйнага мастацтва ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Збудаваная Янам Каралем Хадкевічам ў канцы XVI – пачатку XVII ст., фартэцыя стала адной з самых магутных і рэпрэзентатыўных рэзідэнцый магната, вядомага сваімі гучнымі ваеннымі перамогамі. На жаль, цяпер толькі мясцовы краязнавец здольны паказаць, дзе месцілася колішняя непераможная фартэцыя. Праблемай з'яўляецца слабая вывучанасць помніка. Найбольш у гэтай справе зрабіў М. Ткачоў, які на археаграфічным матэрыяле і натурных даследаваннях вывучаў абарончую сістэму і гісторыю фартэцыі [6; 7, с. 88–90; 9, с. 98–101]. Найбольш поўна ён апісаў Ляхавіцкую фартэцыю ў кнізе “Памяць”, прысвечанай Ляхавіцкаму раёну, у якой, аднак, адсутнічаюць спасылкі на многія важныя звесткі, што не дазваляе правесці дакладную мяжу між дакладнымі гістарычнымі звесткамі і гіпотэзамі аўтара [8]. Даследчык небеспастаўна лічыць Ляхавіцкі замак адной з самых магутных бастыённых фартэцый не толькі ВКЛ, але і Рэчы Паспалітай. У ходзе палявых даследаванняў у 1998 г. М. Чарняўскі выявіў рэшткі абарончага каземата фартэцыі [11, с. 398–399]. На падставе апытвання мясцовых жыхароў даследчык дапускае, што на тэрыторыі фартэцыі захоўваецца яшчэ вялікая колькасць аб'ектаў. Археалагічных даследаванняў помніка, аднак, да сённяшняга часу не праводзілася.

Новую фартэцыю ў Ляхавічах Я.К. Хадкевіч загадаў збудаваць у традыцыйнай для магнацкай рэзідэнцыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай другой паловы XVI–XVII ст.ст. форме чатырохбастыённага замка. Вядомы фартыфікатар Рэчы Паспалітай сярэдзіны XVII ст. Юзэф Нарановіч-Нароньскі, які, дарэчы, пэўны час працаваў на Радзівілаў, лічыў квадратную фігуру найбольш зручнай і выгаднай для “замкавай фартэцыі” [14, с. 264]. М. Ткачоў у сваіх працах прыводзіць памеры Ляхавіцкага бастыённага замка, роўныя 175×220 м. [8, с. 77]. Здымкі са спадарожніка апошняга часу істотна ўдакладняюць гэтыя дадзеныя [16]. На здымку добра бачны заходні бастыённы фронт фартэцыі, працягласць якога набліжаецца да 300 метраў. На шырокавядомай гравюры 1661 г., дзе адлюстравана аблога Ляхавічаў маскоўскімі войскамі ў сакавіку–чэрвені 1660 г., фартэцыя мае ў плане блізкую да квадрата форму. Верагодна, аб'ёмныя аб'екты на гравюры маляваліся на аснове дакладнага плана тэрыторыі, а таму фартэцыя мусіла быць адлюстравана з высокай ступенню дакладнасці і сувымерна навакольнай тэрыторыі. Зыходзячы з гэтага, паўночны, паўднёвы і ўсходні бастыённыя франты павінны былі мець падобныя да заходняга памеры. Улічваючы, што абарончая лінія заходняга бастыённага фронту паводле здымку са спадарожніка раўняецца прыблізна 200 метраў, а таксама тое, што па правілах фартыфікацыі першай паловы XVII ст. абарончая лінія не магла перавышаць максімальнай дальнасці мушкетнага стрэлу (блізу 220 м.) [12, с. 18], можна сцвярджаць, што Ляхавіцкая фартэцыя мела максімальныя для чатырохвугольнага бастыённага ўмацавання памеры. Магчыма, з-за вялікіх памераў Ляхавіцкая фартэцыя ў рускіх крыніцах XVII ст. называлася “горадам”, у той час як уласна гандлёва-рамеснае месца ўзгадвалася як “пасады і слабоды” [1, с. 61, 65].

Звонку фартэцыю абкружаў вадзяны роў з вадой, які з поўначы, усходу і поўдня паўтараў канфігурацыю фартэцыі. Ніжэй па цячэнні рэчкі Ведзьма была зроблена плаціна, у выніку чаго ўтварыўся стаў, з дапамогай якога роў быў запоўнены вадой. Курціны і бастыёны, галоўныя абарончыя элементы фартэцыі, узвышаліся над унутраным дзядзінцам, хаваючы жылыя, мілітарныя і гаспадарчыя збудаванні на ім ад артылерыйскага абстрэлу. Вал курцін і бастыёнаў складаўся з трох асноўных элементаў: валавай дарогі, бруствера ці парапета і банкета, на які падымаліся абаронцы, каб страляць праз бруствер. Тры бастыёны з усходняга і паўднёвага бакоў і кавальеры на іх мелі назвы “садовы”, “рынкавы”, “водны”,

што тлумачацца месцам іх размяшчэння. Апошні, чацвёрты бастыён прыкрываў найбольш бяспечны паўночна-заходні накірунак, таму не меў кавальера і называўся “пусты”. Кавальеры значна ўзвышаліся над паверхняй бастыёнаў і прызначаліся для вядзення артылерыйскага агню на далёкую адлегласць. Неабходнасць будаўніцтва кавальераў абумовіла насыпанне т. зв. “поўных” бастыёнаў, пляцоўка якіх рабілася на ўзроўні валавай дарогі. Узвядзенне поўных бастыёнаў было характэрна для стара- і новаітальянскай манер і патрабавала вялікіх выдаткаў для перамяшчэння значных аб’ёмаў зямлі, таму пазней фартыфікатары старагаландскай школы будавалі пераважна “пустыя” бастыёны як больш танныя.

Звонку, а магчыма і знутры, курціны, бастыёны і кавальеры былі абмураваныя цэглай і каменем. Хаця вонкавая аблямоўка добра бачна на гравюры 1661 г., М. Ткачоў дапускаў магчымасць выкарыстання больш традыцыйных для абарончага дойлідства Беларусі дрэва ці зямлі [7, с. 88]. Зямельныя ўмацаванні, аднак, былі характэрныя для старагаландскай манеры, якая набыла пашырэнне ў ВКЛ пазней, у другой чвэрці XVII ст. Фасы або шчокі бастыёнаў, што бачна як на гравюры 1661 г., так і на здымку са спадарожніка, ішлі па абарончай лініі, якая цягнулася ад вугла курціны і фланка бастыёна да вугла суседняга бастыёна. У іншых фартыфікацыйных сістэмах, у выпадку “завастрэння” бастыёнаў, фасы маглі не адпавядаць абарончым лініям. У такім выпадку ўзнікала т. зв. малая абарончая лінія, якая ішла па фасу бастыёна і падала не ў вугал курціны і бастыёна, а непасрэдна на курціну. На вуглах усіх чатырох бастыёнаў ўзвышаліся невялікія вежачкі ці “каморкі патрэбныя” [8, с. 77], якія прызначаліся для агляду вонкавых плоскасцяў бастыёнаў [3, с. 89]. Паводле гравюры 1661 г. мураваны бруствер на курцінах і бастыёнах праразалі амбразуры для гармат. Спецыяльных амбразур для ручной зброі, верагодна, не было, бо жаўнеры ўзыходзілі на банкета і стралялі праз бруствер. Цікава, што амбразуры не адлюстраваны ні на адным з трох кавальераў. Верагодна, гармат на кавальерах усталяўвалася на т. зв. барбеты і страляла праз бруствер. Такі варыянт устаноўкі характэрны для артылерыі, прызначаных для стральбы на далёкую адлегласць, у той час як фланкіруючыя гарматы часцей за ўсё хаваліся за бруствер і стралялі з амбразур [2, с. 77]. Пад’ём людзей і рыштунку на курціны, бастыёны, кавальеры, а таксама барбеты ажыццяўляўся па земляных насыпах, якія называліся ўзвалокі ці апарэлі.

Важнейшай функцыяй бастыёнаў была фланговая абарона франтоў фартэцыі. У Ляхавіцкім замку гэтую ролю выконвалі казематы ў фланках бастыёнаў. Паводле гравюры казематы мелі два паверхі, аднак цалкам магчыма, што пад зямлёй быў яшчэ адзін. Верхні паверх знаходзіўся на ўзроўні дзённай паверхні пляцоўкі бастыёна і, як бачна на гравюры 1661 г., меў байніцы для ручной агняпальнай зброі і байніцу ці амбразуру для гарматы з боку фланка. Ніжні паверх месціўся ў тоўшчы вала і мусіў мець адну ці некалькі амбразур. Цяжка сказаць, колькі гармат магло размясціцца ў казематах. Паводле гравюры яны былі занадта вузкія для ўстаноўкі больш чым адной гарматы на адным паверсе. Па інвентары 1658 г. з 31 гарматы толькі адна 18-фунтовая “Ігніс” (лат. агонь, маланка) знаходзілася ў каземаце “садовага” бастыёна. Для стара- і новаітальянскай школ фартыфікацыі было характэрна будаўніцтва падземных казематаў у поўных бастыёнах, а таксама мураваных галерэй-хадоў між асобнымі казематамі і між бастыёнамі для бяспечнага перамяшчэння гарнізона падчас артылерыйскага абстрэла. Пра наяўнасць такіх скляпеністых хадоў у валах пісаў М. Ткачоў [8, с. 77], аднак гэтае меркаванне з’яўляецца гіпатэтычным. Двухпавярховыя казематы ў фланках бастыёнаў дадаткова маглі служыць для стварэння шанцаў у горжы бастыёна ў выпадку яго разбурэння і захопа ворагам. Казематы і артылерыю ў фланках прыкрывалі масіўныя прамавугольныя выступы-арылоны. Іх шырыня была даволі значнай, бо, як бачна на гравюры 1661 г., на адным з арылонаў месцілася ажно дзве гарматы.

Над паўднёвай курцінай фартэцыі ўзвышалася чатырохпавярховая мураваная брама, да якой вёў доўгі драўляны мост з боку горада. Першы паверх знаходзіўся ў тоўшчы вала і меў вароты ў выглядзе паўцыркулярнага партала, які закрываўся ўздам на ланцугах. М. Ткачоў піша пра наяўнасць герсы і кардыгард ці памяшканняў для варты паабапал праезду, аднак, на вялікі жаль, не прыводзіць спасылкі на крыніцу інфармацыі [8, с. 77]. Другі паверх знаходзіўся на ўзроўні валавай дарогі курціны, на якую, верагодна, меўся выхад. З вонкавага

боку бачны шэраг байніц для агняпальнай зброі. Трэці паверх меў выгляд адкрытай баявой галерэі, абарончыя зубцы якой атрымалі дэкаратыўнае афармленне ў выглядзе рэнесанснага атыку. Чацвёрты паверх быў больш вузкі за асноўны аб'ём брамы і меў гадзіннік, звернуты ў бок горада. Завяршалася брама купалам з сігнатуркай, якая магла мець дэкаратыўнае прызначэнне ці выкарыстоўвацца як назіральны пункт. Узвядзенне высокай вежы-брамы ў бастыённым умацаванні супярэчыць самой сутнасці фартыфікацыі Новага часу, для якой характэрным было паніжэнне абарончых збудаванняў для прыкрыцця іх ад артылерыйскага абстрэлу. Вежа Ляхавіцкай фартэцыі, верагодна, мела важнае сімвалічнае значэнне і дамінавала над прылеглым горадам, паказваючы магутнасць магната – уладальніка фартэцыі. Будаўніцтва такога кшталту “нефункциональных” у абарончым плане вежаў-брамаў бярэ свой пачатак з мясцовай сярэднявечнай архітэктурнай традыцыі і стала адной з найбольш характэрных асаблівасцяў фартэцый ВКЛ (Нясвіж, Біржы, Глуск і інш.) [10, с. 69].

На дзядзінцы паралельна паўднёвай курціне стаяў П-падобны двухпавярховы палац. Злева ад брамы ля заходняй курціны меўся двухпавярховы арсенал. Паралельна паўднёвай курціне месціўся аднапавярховы мураваны будынак, ніжні, падвальны паверх якога ў 1998 г. выявіў М. Чарняўскі. Замест верхняй мураванай часткі пазней быў узведзены драўляны дом. Падвальнае памяшканне будынка падзяляецца на чатыры камеры, перакрытыя скляпеннямі, мае два ўваходы і дзевяць аконных праёмаў, якія М. Чарняўскі называе байніцамі [11, с. 398]. На нашу думку, гэтае памяшканне выконвала функцыю парахавага магазіна ці пограба. Порах і іншыя боепрыпасы, верагодна, складвалі ў самай абшырнай камеры ў паўночна-заходнім рагу будынка. Справа ў тым, што парахавыя склады ў фартэцыях з'яўляліся найлепшым аб'ектам для варожых дыверсій, бо, знішчыўшы боезапасы фартэцыі, можна фактычны абяззброіць абаронцаў і прымусіць іх да хуткай капітуляцыі. Таму вышэйзгаданая камера мае два вузкія аkenцы для забеспячэння вентыляцыі памяшкання і абароны ад пранікнення агню ў выпадку бамбавання. Па той жа прычыне над усімі памяшканнямі меліся скляпенні. Уваход у камеру, дзе захоўваўся порох, мусіў пільна ахоўвацца ад магчымай дыверсіі варожага шпіёна [3, с. 71], таму доступ у паўночна-заходнюю камеру ажыццяўляўся праз суседні пакой. Значная таўшчыня (2,2 м) паўднёвай сцяны будынка ўскосна сведчыць пра размяшчэнне будынка: усходняя курціна, да якой ён шчыльна прымыкаў, прыкрывала яго ўсходні тарэц, а з паўднёвага боку між будынкам і паўднёвай курцінай праходзіла дарога з дзядзінца на “рынкавы” бастыён, таму паўднёвы бок часткова адкрываўся і мог быць пашкоджаны ворагам. Над парахавым пограбам мог месціцца замкавы скарбец, які згадваецца ў інвентары. Паблізу ад гэтага будынка паводле гравюры меўся падземны ход-выцечка з фартэцыі, прызначаны для раптоўных вылазак на ворага. Не зразумела, аднак, у які бок ішоў гэты ход. У Заслаўскім і Глускім бастыённых замках падобныя выцечкі рабіліся непасрэдна ля брам.

У сярэдзіне XVII ст. фартэцыя мела на ўзбраенні значную артылерыю. У інвентары за 1658 год згадваецца 31 гармата [5, с. 116–117]. Паводле сведчанняў Ст. Вальскага ў 1660 г. на ўзбраенні фартэцыі мелася ажно 47 гармат калібрам ад 20 да 30 фунтаў [1, с. 65]. На гравюры 1661 г. умоўна паказана 41 гармата, што, пры ўліку артылерыі, размешчанай у казематах, можа сведчыць аб дакладнасці гэтага іканаграфічнага дакумента. З дапамогай гравюры і інвентара 1658 г. можна аднавіць схему размяшчэння артылерыі. На 1658 год на “садовым” бастыёне месцілася 3 гарматы (у тым ліку адна ў каземате), на аднайменным кавальеры – 6; на “рынкавым” бастыёне – 1 гармата, на кавальеры – 8; на “водным” бастыёне – 2, на кавальеры – 6; на “пустым” бастыёне мелася 4 гарматы, адна гармата стаяла ля брамы і невялікае “дзялка” захоўвалася ў скарбцы. Найбольш магутнымі асяродкамі артылерыі, такім чынам, былі кавальеры, з якіх можна было весці паспяховую артылерыйскую дуэль з ворагам на далёкай адлегласці. Паводле гравюры 1661 г. на ўсіх кавальерах мелася 10 гармат. Флангавы агонь уздоўж курцін і фасаў суседніх бастыёнаў вялі 9 гармат, размешчаных на арылонах бастыёнаў, а таксама 5 гармат – па краях паўночнай курціны. На астатніх курцінах месцілася яшчэ 8 гармат, якія стралялі перпендыкулярна курцінам і абаранялі далёкія подступы да адпаведных курцін фартэцыі. 8 гармат стаялі на “пустым” бастыёне.

Апісанне гармат у інвентары 1658 г. можа дапамагчы ўдакладніць пытанне часу ўзвядзення фартэцыі. З 31 гарматы 15 мелі гербы Я.К. Хадкевіча. Усе пазначаныя яго гербам гарматы, акрамя адной, мелі сярэдні калібр (ад 10 да 25 фунтаў) і прызначаліся, найверагодней, для абарончых умацаванняў магната. Асабліва яскрава іх функцыянальнае прызначэнне бачна ў параўнанні з чатырма трафейнымі шведскімі палявымі гарматамі, якія мелі значна меншы калібр (ад 1,5 да 5 фунтаў). З 15 гармат Я.К. Хадкевіча 2 былі адліты ў 1571 г., 1 – у 1601 г., 2 – у 1606 г., 1 – у 1609 г., 4 – у 1614 г., 5 – у 1617 г. [5, с. 116–117]. Такім чынам, 9 гармат былі выраблены ў адносна кароткі прамежак часу, з 1614 па 1617 год. Слушным будзе дапусціць, што яны мэтанакіравана адліваліся для Ляхавіцкай фартэцыі, калі яе будаўніцтва падыходзіла да завяршэння. Напад казакаў на Ляхавічы ў 1595–1596 гг. мог стаць стымулам для пачатку ўзвядзення магутнай бастыённай фартэцыі, якая была скончана і абсталявана да канца 1610-ых гадоў.

М. Ткачоў аднёс Ляхавіцкі бастыённы замак да адной з мадыфікацый новаітальянскай фартыфікацыйнай манеры [7, с. 90]. На нашу думку, Ляхавіцкая фартэцыя вельмі блізкая да праектаў знакамітага нямецкага фартыфікатара Даніэля Спэклія (Спэкліна), кніга “*Architectura von Festungen*” якога пабачыла свет у 1589 г. у Страсбургу. Лічыцца, што фартыфікацыйныя ідэі Спэклія значна апырэдзілі свой час і цалкам ніколі і нідзе не былі рэалізаваныя [13, с. 253]. Прасторныя бастыёны з кавальерамі і шырокія магутныя прамавугольныя арылоны, якія надзейна прыкрываюць шматузроўневыя казематаваныя фланкі, а таксама некаторыя іншыя элементы, якія мы бачым у Ляхавічах, якраз адпавядаюць ідэям нямецкага фартыфікатара. Падабенства фартэцыі Я.К. Хадкевіча на некаторыя планы Спэклія наўпрост уражвае [15, с. 17].

За сваё жыццё Ляхавіцкая фартэцыя была ўцягнута ў вір шматлікіх войнаў і вытрымала, па падліках М. Ткачова, 8 аблог. Для разумення абарончай сістэмы Ляхавіцкай фартэцыі карысным будзе разгледзець даволі добра вядомую з крыніц аблогу маскоўскага войска 1660 года. З пачаткам вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. царскія войскі хутка апынуліся пад сценамі Ляхавіцкай фартэцыі. У жніўні–верасні 1655 г. маскоўскія палкі на чале з А.Н. Трубяцкім спалілі горад, але на штурм фартэцыі не адважыліся. У 1660 годзе аблогу Ляхавічаў распачало войска на чале з ваяводам І.А. Хаванскім, які меў рашучы намер знішчыць гэты асяродак супраціву ў амаль падпарадкаваным краі. У лютым да Ляхавіцкай фартэцыі падыйшлі тры палкі колькасцю 939 чалавек і атрад палкоўніка В. Кунігана (Кунігана) ў 600 чалавек, які стаў лагерам з поўдня на Невельскай дарозе і пачаў узводзіць шанцы вакол фартэцыі [1, с. 61]. Да 20 сакавіка Хаванскі здолеў сабраць усе свае войскі пад Ляхавічамі і пачаў пасылаць да абаронцаў эмісараў з патрабаваннем здаць фартэцыю без бою. На гэта абаронцы заявілі, што “здачы горада ніколі ў іх не будзе”. 26 сакавіка “па звычаю таго часу” за паўгадзіны да світання пачаўся першы штурм, які доўжыўся да трох гадзін дня. Паводле падлікаў М. Ткачова, Хаванскі меў пад рукою каля 7 тысяч жаўнераў. У лісце да цара ваявода пісаў, што маскоўскія жаўнеры змаглі ўзысці на сцены, аднак пасля былі збіты літоўскімі людзьмі. Узяць Ляхавіцкі замак, у якім на той час было 450 чалавек кадравага войска, 3,5 тыс. сялян, шляхты, немцаў і габрэяў, а таксама артылерыя з 47 гармат, было цяжкай задачай.

Паводле царскай граматы, маскоўскім войскам забаранялася штурмаваць Ляхавічы, каб не губляць ратных людзей. Аднак для Хаванскага Ляхавічы былі як “костка ў горле”. Таму ў чаканні дапамогі ён пачаў рыхтавацца да новага штурму. Вакол горада былі насыпаны дванаццаць батарэй, на якіх, паводле гравюры 1661 г., мелася 26 гармат. Чатыры т. зв. контрфланкавыя батарэі з 12 гарматамі абстрэльвалі фланкі бастыёнаў. Астатнія восем батарэй з 14 гарматамі прызначаліся для праломвання курцін і фасаў бастыёнаў, а таксама для абстрэлу і бамбавання тэрыторыі дзядзінца. Па сіле контрфланкавых батарэй можна зрабіць высновы, што сістэма флангавай абароны Ляхавіцкай фартэцыі была вельмі небяспечнай для штурмуемых. Узмацненне флангавага агню фартэцыі з дапамогай дадатковых 9 гармат на арылонах і 5 – на краях паўночнай курціны, паказвае на слабасць артылерыі, размешчанай у казематаваных фланках. Шырокія арылоны з аднаго боку забяспечылі надзейную абарону

ўцягнутым фланкам, а з іншага занадта сцясялі іх. Казематы ў фланках былі занадта вузкія для ўстаноўкі дастатковай колькасці гармат і эфектыўнай вентыляцыі паветра.

Вакол фартэцыі маскоўскія войскі стварылі сістэму палявых шанцаў рознай формы з валамі і ірвамі, якія павінны былі прыкрываць абложныя батарэі і жывую сілу ад абстрэлу з фартэцыі, а таксама спыняць магчымыя вылазкі абаронцаў. Авалодаўшы плацінай на р. Ведзьма, Хаванскі загадаў спусціць стаў, пры дапамозе якога запаўняліся абарончыя ірвы фартэцыі. На гравюры бачна, што вада адышла толькі з ірва ўсходняга бастыённага фронту. У выніку таго, што ў фартэцыі схавалася больш за 4 тыс. людзей, дзядзінец і нават “пусты” бастыён былі забудаваны часовымі жыллямі. Таму, адзначаючы вялікую цеснату ў горадзе, Хаванскі ў лісце да цара прасіў прыслаць яму градабітную гармату-марціру, гранаты і агнястрэльнага майстра [5, с. 65]. Для таго, каб загаціць роў у месцах плануемага прыступу, рыхтаваліся вязанкі з галля і саломы. Валы замка меркавалася штурмаваць з да-памогай пераносных драўляных мастоў-лесвіц. Хаванскі нават звярнуўся да чараўніка-млынара, які сканструяваў вялізную драбіну даўжынёй 18 сажаняў (каля 35 м.) і абяцаў загаварыць замкавую артылерыю ў час прыступу [4, с. 92]. Нягледзячы на ​​грунтоўную падрыхтоўку, другі штурм, які адбыўся 24 мая, скончыўся няўдачай. Асноўны націск прыйшоўся на “рынкавы” бастыён і паўднёвую курціну з брамай. На гравюры 1661 г. бачна, што маскоўскія батарэі не здолелі разбіць або значна пашкодзіць умацаванні фартэцыі, а моцны флангавы агонь з фланкаў бастыёнаў эфектыўна знішчаў шэрагі штурмуючых, што прадвызначыла няўдачу прыступу. Падчас яго маскоўскія войскі згубілі каля 2 тыс. чалавек. Пасля другой няўдачы і да поўнага разгрома пад Палонкай 28 чэрвеня Хаванскі не губляў надзею авалодаць непакорнай фартэцыяй. Прысяжнай наваградскай шляхце было загадана пісаць лісты ў Ляхавічы, намаўляючы абаронцаў да здачы [4, с. 93]. Відаць, пасля другога няўдалага прыступу з абшырнага паўночна-ўсходняга шанца, дзе месціліся контрфланкавыя батарэі, маскоўцы пачалі капаць мінныя галерэі ў бок “садовага” бастыёна. Фартэцыя не мела сістэмы контрміннай абароны, бо вадзяны роў рабіў немагчымым пракладванне міннай галерэі. Аднак, спусціўшы ваду з усходняга ірва, маскоўцы здолелі падвесці да бастыёна ў чатырох месцах мінныя галерэі: да вугла бастыёна, цэнтра ўсходняга фаса і абодвух арылонаў. Мінныя хады, як бачна па гравюры, былі скончаны, аднак узарваць бастыён і пайсці на наступны штурм маскоўскія войскі, відаць, папросту не паспелі. Пад Палонкай 28 чэрвеня Хаванскі мусіў даць бой войскам ВКЛ і быў разбіты. Цяжка сказаць, наколькі паспяховым мог быць трэці прыступ, бо пры падрыве “садовага” бастыёна ў абаронцаў заставалася магчымасць умацавацца на кавальеры ці ў горжы бастыёна між казематамі, да таго ж магутны флангавы агонь па штурмуючых маглі весці з двух суседніх бастыёнаў.

На сучасны момант ад Ляхавіцкай бастыённай фартэцыі амаль нічога не захавалася, а тэрыторыя вялікага па памерах помніка забудавана прыватнымі сядзібамі. На вялікі жаль, адсутнасць разумення значнасці помніка, як і сістэмы рэгулявання гаспадарчых прац на яго тэрыторыі, прыводзіць да далейшага знішчэння рэшткаў фартэцыі. Таму надзвычай актуальным з’яўляюцца пытанні дакладнага вызначэння тэрыторыі ўмацавання, уключэння яго ў спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей, а таксама рэалізацыі мерапрыемстваў па ахове помніка. Для вырашэння гэтых пытанняў павінны быць праведзены сур’ёзныя археалагічныя і археографічныя даследаванні помніка. Хаця на працягу XVIII–XIX ст.ст. уся фартэцыя была знішчана, пад зямлёй дасюль захоўваюцца рэшткі мураваных пабудов, а таксама мноства артэфактаў мілітарнага характару XVI–XVIII ст.ст., асабліва на месцы былога ірва. Дарэчы будзе ўгадаць, што адной з галоўных праблем пры рэканструкцыі і стварэнні музея на аснове Нясвіжскага замка з’яўляецца якраз недахоп арыгінальных артэфактаў і прадметаў XVII–XVIII ст.ст. для стварэння паўнаwartаснай музейнай экспазіцыі.

Слоўнік тэрмінаў

Абарончая лінія – лінія ад вугла курціны і фланка бастыёна да вугла фасаў сумежнага бастыёна.

Амбразура – прамавугольная, арачная або круглая адтуліна ў сцяне ці вале раструбам вонкі для вядзення агню з гармат ці ручной агняпальнай зброі.

Арылон – прамавугольны ці акруглы выступ на пярэднім краі фланка бастыёна для абароны схаваных за ім фланкавых батарэй.

Банкет – узвышэнне перад брустверам, на якое павінны былі ўзыходзіць жаўнеры для вядзення стральбы праз бруствер.

Барбет – пляцоўка, прызначаная для ўстаноўкі гармат для вядзення агню праз бруствер вала.

Бастыён – выступаючая частка вала абарончага збудавання паліганальнай формы. Звернутыя ў бок поля бакі бастыёна называліся фасамі ці шчокамі, у той час як два больш вузкія бакі скіраваныя ў бок сумежных курцінаў і бастыёнаў і прызначаныя для іх абароны называліся фланкі.

Бастыённы фронт – частка ўмацавання, якую ўтваралі фасы сумежных бастыёнаў і курціна між імі.

Бруствер ці паранет – земляны насып на пярэднім краі валавай дарогі для абароны жаўнераў на вале і вядзення агню па ворагу.

Валавая дарога – пляцоўка па ўнутраным баку вала за брустверам, па якой ажыццяўляліся камунікацыі.

Горжа або шыя бастыёна – тыльная частка бастыёна, адкрытая ў бок фартэцыі.

Кавальер – земляны насып, іншы раз абмураваны, які ўзводзіўся на бастыёнах ці курцінах для размяшчэння артылерыі і пехоты.

Курціна – частка абарончага вала між двума бастыёнамі.

Шанцы – земляное ўмацаванне тыпу акопа з брустверам.

Узвалок ці апарэль – нахілены памост ці земляны насып перад баявой вежай ці галерэяй для камунікацыі ці ўсцягвання гармат.

Літаратура

1. Акты Московского государства. Т. III. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1901. – 674 с.
2. *Баженев, П.В.* Полевая фортификация / П.В. Баженев. – СПб.: Мед. тип., 1815. – 212 с.
3. *Войтяховский, Е.* Полная наука военного укрепления, или фортификация... / Е. Войтяховский. – Москва: Въ Тип. С. Селивановскаго, 1809. – 360 с.
4. *Сагановіч, Г.* Невядомая вайна: 1654–1660 / Г. Сагановіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
5. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений (1387–1710 гг.). Ч. 1. – Вильно, 1858. – 164 с.
6. *Ткачоў, М.А.* Ляхавіцкая фартэцыя / М.А. Ткачоў, С.Ф. Цярохін // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1973. – № 1. – С. 22–23.
7. *Ткачоў, М.А.* Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII ст. / М.А. Ткачоў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1978. – 144 с.
8. *Ткачоў, М.* Ляхавіцкая фартэцыя / М. Ткачоў // Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка. Ляхавіцкі раён. – Мн.: БелСЭ, 1989. – С. 77–81.
9. *Ткачоў, М.А.* Замкі і людзі / М.А. Ткачоў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 184 с.
10. *Чарняўскі, І.М.* Развіццё палацава-замкавых комплексаў Беларусі ў канцы XV–XVII ст. / І.М. Чарняўскі // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні / пад рэд. В.М. Ляўко. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 148 с.
11. *Чарняўскі, М.* Аб рэштках Ляхавіцкай фартэцыі / М. Чарняўскі // *Castrum, urbis et bellum* / Нав. рэд. Г. Штыхаў, Г. Галенчанка. – Баранавічы: РУПП “Баранавіц. ўзбуйн. друк.”, 2002. – С. 397–401.
12. *Freitag, Adam.* Architectura militaris nova et aucta... / Adam Freitag. – Leyden: Bonaventura und Abraham Elzeviers, 1631. – 160 s.
13. *Glossarium Artis.* Wörterbuch zur Kunst. Volume 7: Festungen. – München, 1990. – 407 s.
14. *Gruszecki, Andrzej.* Bastionowe zamki w Malopolsce / Andrzej Gruszecki. – Warszawa: Wydawnictwo ministerstwa obrony narodowej, 1962. – 310 s.
15. *Specklin, Daniel.* Architectvra von Vestungen ... / Daniel Specklin. – Straßburg, 1599. – 110 s.